

Ewa M. Vesper

Uniwersytet w Białymstoku

e-mail: ewa.vesper@gmx.de

telefon: +48 85 7457162

DOI: 10.15290/mhi.2016.15.01.01

Antyczne inspiracje niemieckich regulacji prawnych w zakresie kazirodztwa

SUMMARY

The ancient inspirations for the German legal regulations on the incest

Since the German Ethic Council in September 2014 recommended revision of the incest law and questioned the justification for criminalising consensual sexual activity between siblings, the incest law became the subject of many public debates in Europe. This article is a contribution to show the evolution of the legal regulation of incest in Germany throughout the ages. A short overview of incest legislation in ancient cultures and in Roman law, shows that in nearly every past society, incest was considered taboo. Although, in theory, incest legislation in Roman law was very limited, it was in fact strictly forbidden. The present legal norms in Germany, which are based on Roman legal heritage and influenced by Christianity, also prohibit it. Incest is defined in § 173 of the German Criminal Code (Strafgesetzbuch) as an act of sexual intercourse between lineal ancestors and descendants and between siblings. The penalisation of incest is justified by protection of the family unit. Nevertheless, due to the radical changes in moral values of society, the current German legislation is facing a crisis.

Key words: incest, Germany, offence of incest, roman law, §173 of German Criminal Code.

Słowa kluczowe: kazirodztwo, Niemcy, przestępstwo kazirodztwa, prawo rzymskie, §173 niemieckiego kodeksu karnego.

Wprowadzenie

Jedną z najstarszych i najbardziej rozpowszechnionych norm, towarzyszących człowiekowi od początkowego okresu rozwoju społecznego naszego gatunku, jest zakaz kazirodztwa. Niezależnie od obowiązujących regulacji prawnych, pozostało ono niewygodnym, kontrowersyjnym i trudnym tematem,

sytuującym się na styku etyki i prawa¹. Rozwijające się na przestrzeni dziejów społeczeństwa zaczęły wprowadzać zakaz stosunków kazirodczych pomiędzy krewnymi i tylko w nielicznych kulturach występowała akceptacja społeczna dla tego typu procederu².

Na wielowiekowy rozwój niemieckiej kultury prawnej największy wpływ obok chrześcijaństwa, wywarło prawo rzymskie. Pod koniec XV w. doszło do recepcji prawa rzymskiego w Niemczech. Zostało ono uznane jako prawo posiłkowe w praktyce wymiaru sprawiedliwości³. Miało to na celu kontynuację Cesarstwa Rzymskiego Narodu Niemieckiego. Dlatego warto byłoby przyjrzeć się bliżej, jak ukształtowało się zagadnienie intymnych relacji między osobami blisko ze sobą spokrewnionymi w antycznej kulturze prawnej, a w szczególności w starożytnym Rzymie.

Regulacje prawne kazirodztwa w świecie starożytnym

Kazirodztwo w społeczeństwach przedrzymskich

Przyjmuje się, że kazirodztwo było dość powszechnym zjawiskiem w starożytnym Egipcie⁴. Jednakże nie ma przekazów źródłowych potwierdzających, iż Egipcjanie dopuszczali się związków z bliskimi krewnymi w okresie Starożytności⁵. W czasie Średniego Państwa, związki kazirodcze istniały, ale nie były szeroko rozpowszechnione⁶. Natomiast w okresie Nowego Państwa, małżeństwa między rodzeństwem były dopuszczalne tylko w rodzinie królewskiej⁷. Taka praktyka była podyktowana utrzymaniem czystości krwi oraz przykładem pochodzącym od bogów, gdyż czczeni przez Egipcjan Ozyrys i Izйда pozostawali w małżeństwie⁸. Ponadto, kazirodztwo, praktykowane w rodzinie panującej, miało swoje oparcie w tradycjach dynastycznych⁹. Zawieranie związków małżeńskich między rodzeństwem było znane w rodzinie królewskiej

¹ J. Misztal-Konecka, *Zakaz kazirodztwa w prawie rzymskim i prawodawstwie kościelnym (III-VI w.)*, „Zeszyty Prawnicze” 2011, nr 11.1, s. 215. Por. M. Powirska, *Kazirodztwo w polskim prawie karnym*, „Kortowski Przegląd Prawniczy” 2015 nr 2, s. 70.

² J. Eming, C. Jarzebowski, C. Ulbrich, *Historische Inzestdiskurse*, Königstein 2003, s. 29; J. Misztal-Konecka, *Bigamia w prawie rzymskim*, Lublin 2011, s. 45.

³ K. Sójka-Zielińska, *Historia prawa*, Warszawa 2015, s. 56.

⁴ G. Kuleczka, *Prawo rzymskie epoki pryncypatu wobec dzieci pozamałżeńskich*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1969, s. 44 i n.; A. Krzemińska, *Miłość w starożytnym Egipcie*, Warszawa 2004, s. 13.

⁵ J. Cerny, *Consanguineous Marriages in Pharaonic Egypt*, „Journal of Egypt Archeology” 1954, nr 40, s. 23 i n.; J. Misztal-Konecka, *Bigamia...*, s. 45.

⁶ R. Jasnow, *Egypt. Middle Kingdom and Second Intermediate Period*, [w:] *A History of Ancient Near Eastern Law*, red. R. Westbrook, t. 1, Leiden – Boston 2003, s. 275.

⁷ H. J. Bell, *Brother and Sister Marriage*, „Revue Internationale des Droits de l'Antiquité” 1949, nr 2, s. 86 i n.; J. Misztal-Konecka, *Bigamia...*, s. 45.

⁸ Diodor 1, 27. Por. K. Myśliwiec, *Eros nad Nilem*, Warszawa 1998, s. 72.

⁹ R. Krajewski, *Prawa i obowiązki seksualne małżonków: Studium prawne nad normą i patologią zachowań*, Warszawa 2009, s. 32.

Ptolemeuszów¹⁰. Związki kazirodcze znane były również w społeczeństwie egipskim¹¹.

W Babilonii już prawa króla Hammurabiego, panującego w latach 1792- 1750 p.n.e., zakazywały stosunków kazirodczych¹². Kodeks Hammurabiego za kontakty cielesne między bliskimi krewnymi przewidywał karę relegacji lub śmierci i to niekiedy wykonywaną w okrutny sposób¹³. Ojcu, który obcował cielesnie ze swoją córką groziło wygnanie¹⁴. Podobne regulacje króla Hammurabiego odnosiły się do stosunków kazirodczych z synową. Ojca, który utrzymywał kontakty intymne z narzeczoną syna, z którą tenże syn obcował cielesnie, groziła surowa kara. Takiego sprawcę należało związanego wrzucić do rzeki¹⁵. Szczególnie mocno były represjonowane stosunki płciowe z własną matką¹⁶. Obywatel, który po śmierci swego ojca obcował cielesnie ze swoją matką zostanie wraz z nią spalony żywcem¹⁷. Jeżeli syn, po śmierci swojego ojca, utrzymywał stosunki intymne z macochą, która urodziła mu dzieci, groziło mu wygnanie z domu ojcowskiego¹⁸.

Także w państwie hetyckim, którego władza w Anatolii rozciągała się od XVII do początku XIII w. p.n.e.¹⁹, istniał zakaz kazirodztwa. Prawo hetyckie zakazywało małżeństw między rodzeństwem i stosunków cielesnych między bliskimi krewnymi pod karą śmierci²⁰.

Również prawo hebrajskie uregulowało zakaz stosunków kazirodczych²¹, wskazując enumeratywnie krąg osób podlegających karze²². W III Księdze Mojżeszowej (*Leviticus*), nazywanej także Księgą Kapłańską, znajduje się

¹⁰ J. Misztal- Konecka, *Bigamia...*, s. 45. Inne stanowisko w tej materii zajmuje J. Modrzejewski, *Małżeństwo między bratem a siostrą w grecko-rzymskim Egipcie*, „Meander” 1955, nr 10.9-10, s. 432; idem, *Żydzinad Nilen. Od Ramzesa II do Hadriana*, Kraków 2000, s. 83. Zob. H. Thierfelder, *Die Geschwistereche im hellenistisch-romischen Agypten*, Münster 1960, s. 4 i n.

¹¹ R. Taubenschlag, *Rzymskie prawo prywatne na tle praw antycznych*, Warszawa 1955, s. 247.

¹² R. Versteeg, *Law in the Ancient World*, Durham 2002, s. 70.

¹³ E. Meier Tetlow, *Women, Crime and Punishment in Ancient Law and Society*, t. 1, *The Ancient Near East*, Londyn 2004, s. 61 i n.

¹⁴ §154 KH [w:] *Kodeks Hammurabiego*, tłum. M. Stępień, edycja komputerowa, www.zrodla.hitoryczne.prv.pl (15.05.2016). Zob. G. R. Driver, J. C. Miles, *The Babylonian Laws. Edited with Translation and Commentary*, t. 1, Oxford 1952, s. 318; D. P. Wright, *Inventing God's Law: How the Covenant Code of the Bible Used and Revised the Laws of Hammurabi*, Oxford 2009, s. 148, 201.

¹⁵ §155 KH. Por. S. A. Cook, *The Laws of Moses and the Code of Hammurabi*, London 1903, s. 271; G. R. Driver, J. C. Miles, *The Babylonian Laws...*, t. 1, s. 250 i n.; s. 318.

¹⁶ D. H. Müller, *Die Gesetze Hammurabis und ihr Verhältnis zur Mosaischen Gesetzgebung sowie zu den XII Tafeln*, Wien 1903, s. 131.

¹⁷ §157 KH. Zob. G. R. Driver, J. C. Miles, *The Babylonian Laws. Edited with Translation and Commentary*, t. 2, Oxford 1955, s. 231-232.

¹⁸ §158 KH. Por. S. A. Cook, op. cit., s. 271; G. R. Driver, J. C. Miles, *The Babylonian Laws...*, t. 1, s. 250 i n.; s. 320 i n.

¹⁹ E. Meier Tetlow, op. cit., s. 183; J. Misztal- Konecka, *Bigamia...*, s. 39.

²⁰ R. Taubenschlag, *Rzymskie prawo prywatne...*, s. 247; D. P. Wright, op. cit., s. 148.

²¹ A. Chouraqui, *Życie codzienne ludzi Biblii*, tłum. L. Kossobudzki, Warszawa 1995, s. 118.

²² J. Warylewski, *Zakaz kazirodztwa w kodeksie karnym oraz w ujęciu porównawczym*, „Przegląd Sądowy” 2001, nr 5, s. 68.

szczególne wyliczenie kręgu osób, między którymi kontakty płciowe były zakazane. Dotyczyło to przede wszystkim, najbliższej rodziny²³, a więc zstępnych z wstępnymi i rodzeństwa rodzonego i przyrodniego²⁴. W stosunku do dalszych krewnych w linii bocznej zabronione było współżycie z siostrami ojca i matki, a także stryjem²⁵. Zakaz obejmował również osoby spowinowacone takie jak: macochę, synową, bratową i żonę stryja²⁶. Za nieprzestrzeganie norm groziła kara śmierci i podlegali jej zarówno kobieta, jak i mężczyzna²⁷. Dodatkowo każdemu naruszającemu nakazy groziło wyklęcie przez Boga i cały lud Izraela. Kara śmierci zazwyczaj była wykonywana przez ukamienowanie, spalenie bądź też powieszenie na drzewie²⁸. Należy również zauważyć, że w prawie hebrajskim istniało prawo lewiratu, nakazujące bratu bezdzietnie zmarłego, aby ożenił się z wdową. Miało to na celu zapewnienia potomstwa dla zmarłego²⁹.

Powszechna akceptacja zawierania związków kazirodczych istniała nie tylko w Egipcie, ale i w Persji, gdzie w okresie od V w. p.n.e. aż do średniowiecza związki między krewnymi były na porządku dziennym³⁰. Persowie dopuszczali nawet związki z krewnymi w linii prostej³¹. W Fenicji natomiast, choć najbardziej rozpowszechnione były małżeństwa między rodzeństwem, to dopuszczalne były również pomiędzy ojcem i córką czy też matką i synem³².

W starożytnej Grecji zabraniano stosunków cielesnych pomiędzy rodzicami a dziećmi³³. Grecy patrzyli przychylnie na małżeństwa osób spokrewnionych: kuzynów, stryjów z bratanicami, czy wujów z siostrzenicami. Było to związane z koncepcją rodziny endogamicznej³⁴. W Atenach prawo początkowo nie zabraniało stosunków kazirodczych, chociaż w opinii publicznej były one uznawane

²³ Kpł. 18, 6. R. De Vaux, *Les institutions de l'Ancien Testament*, t. 1, *Le nomadisme et ses survivances. Institutions familiales. Institutions civiles*, Paris 1958, s. 56; D. W. Rooke, *A Question of Sex?: Gender and Difference in the Hebrew Bible and Beyond*, Sheffield 2007, s. 21.

²⁴ Kpł. 18, 7-9. R. De Vaux, *Ancient Israel. Its Life and Instructions*, tłum. J. McHugh, London 1961, s. 32.

²⁵ Kpł. 18, 12-14. R. De Vaux, *Les institutions de l'Ancien Testament...*, s. 56.

²⁶ Kpł. 18, 14-16. H. d'Almeras, *Małżeństwo u różnych narodów*, tłum. M. Rodysowa, Warszawa 1904, s. 30.

²⁷ Kpł. 20, 11-14. D. H. Müller, op. cit., s. 130 i n.

²⁸ J. Warylewski, op. cit., s. 68.

²⁹ J. Misztal-Konecka, *Zakaz kazirodztwa w prawie rzymskim...*, s. 218.

³⁰ M. Szwejkowska, B. Sitek, *Karnoprawny zakaz stosunków kazirodczych*, „*Studia Prawnoustrojowe*” 2014, nr 23, s. 32.

³¹ J. Misztal-Konecka, *Bigamia...*, s. 48.

³² M. Szwejkowska, B. Sitek, op. cit., s. 32.

³³ F. Héritier-Augé, *L'inceste dans les textes de la Grèce classique et post-classique*, „*Mètis. Anthropologie des mondes grecs anciens*” 1994, nr 9-10, s. 99-115; S. Koper, *Miłość, seks i polityka w starożytnych Grecji i Rzymie*, Warszawa 1998, s. 12; J. Wilgaux, *Entre inceste et échange Réflexions sur le modèle matrimonial athénien*, „*L'homme*” 2000, nr 154-155, s. 659 i n.

³⁴ Por. A. Kaczmarczyk, *Prawo spadkowe kobiet według Kodeksu z Gortyny*, [w:] *Pozycja prawna kobiet w dziejach*, red. S. Rogowski, Kolonia 2010, s. 21, przyp. 52. Zob. także D. M. MacDowell, *The Law in Classical Athens*, Ithaca 1986, s. 82 i n.; idem, *Athenian Homicide Law. In the Age of the Orators*, Manchester 1999, s. 8 i n.

za odrażające i zasługujące na karę ze strony bogów³⁵. Natomiast w późniejszym okresie obcowanie między bliskimi krewnymi zostało zabronione pod groźbą kary śmierci lub wygnania³⁶. Elementy kazirodcze obecne były natomiast w mitach kosmologicznych, co miało być przestrożą dla śmiertelników. Najbardziej znanym przekazem jest mit o Edypie³⁷, przestrzegający przed stosunkami z bliskimi krewnymi, chociaż istnieją tezy, iż jego wygnanie miało związek z ojco-bójstwem, a nie z kazirodztwem³⁸.

Starożytny Rzym

W prawie rzymskim, już od czasów archaicznych, zostały określone granice w sferze życia intymnego i wyboru partnera. Społeczeństwo rzymskie przywiązywało zaś szczególną wagę do zasad etyki i zachowania obyczajów przodków, które znaczyły często więcej niż ustawy³⁹. Dlatego też Rzymianie zakazywali kontaktów seksualnych z najbliższymi krewnymi oraz zawierania między nimi związków małżeńskich⁴⁰.

³⁵ R. Flaceliere, *Życie codzienne w Grecji za czasów Peryklesa*, tłum. Z. Bobowicz, J. Targalski, Warszawa 1985, s. 58.

³⁶ M. Filar, *Przestępstwa seksualne w polskim prawie karnym*, Toruń 1985, s. 82.

³⁷ Edyp zabił swojego ojca Lajosa i poślubił swoją matkę Jokastę, nieświadomy, że byli jego rodzicami. Por. R. Flaceliere, op. cit., s. 58; F. Héritier-Augé, op. cit., s. 107.

³⁸ E. Archibald, *Incest and the Medieval Imagination*, Oxford 2001 s. 12.

³⁹ Quint. Inst. orat. 5.10.13. Por. P. Niczyporuk, *Żaloba i powtórne małżeństwo wdowy w prawie rzymskim*, Białystok 2002, s. 35. O prawie i obyczajach zob. M. Kuryłowicz, *Prawo i obyczaje w starożytnym Rzymie*, Lublin 1994, s. 13 i n.

⁴⁰ W prawie rzymskim pokrewieństwo w linii prostej, nawet powstałe na skutek adopcji, wykluczało zawarcie małżeństwa (G. 1, 59: *Inter eas enim personas, quae parentum liberorumve locum inter se optinent, nuptiae contrahi non possunt, nec inter eas conubium est, velut inter patrem et filiam vel inter matrem et filium vel inter avum et neptem; et si tales personae inter se coierint, nefarias et incestas nuptias contraxisse dicuntur. Et haec adeo ita sunt, ut quamvis per adoptionem parentum liberorumve loco sibi esse coeperint, non possint inter se matrimonio coniungi, in tantum, ut etiam dissoluta adoptione idem iuris maneat; itaque eam, quae mihi per adoptionem filiae seu neptis loco esse coeperit, non potero uxorem ducere, quamvis eam emancipaverim*). Dotyczyło to również krewnych w linii bocznej, a przede wszystkim rodzeństwa, bez względu na to czy pochodzili od tych samych rodziców, czy też urodziły się z *iustum matrimonium* lub ze związków pozamałżeńskich. Do końca okresu Republiki, związki między krewnymi były wykluczone, aż do trzeciego stopnia w linii bocznej. Dalsze stopnie pokrewieństwa, a także powinowactwo (*affinitas*) w linii prostej bez względu na stopień uniemożliwiało *iustum matrimonium*. Por. J. Misztal-Konecka, 'Incestum' w prawie rzymskim, Lublin 2007, s. 7, wraz z dalszą cytowaną literaturą, a także A. Romano, 'Matrimonium Iustum', Napoli 1996, s. 53; M. Kuryłowicz, *Wokół istoty małżeństwa rzymskiego*, [w:] 'Finitis legis Christus'. Księga pamiątkowa dedykowana Księdzu Profesorowi Wojciechowi Góralskiemu z okazji siedemdziesiątej rocznicy urodzin, red. J. Wroceński, J. Krajczyński, t. 2, Warszawa 2009, s. 1142-1153; Z. Benincasa, 'Deductio in domum mariti' and the conclusion of a 'iustum matrimonium', „Miscellanea Historico-Iuridica” (MH-I) 2012, nr 11, s. 14, przyp. 2; M. V. Sanna, *Matrimonio e altre situazioni matrimoniali nel diritto romano classico. 'Matrimonium iustum-matrimonium iniustum'*, Napoli 2012, s. 4 i n. wraz z dalszą cytowaną tam literaturą. O stosunkach powinowactwa zob. H. Kupiszewski, *Das Verlöbniß im altrömischen Recht*, „Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte” 1960, nr 77, s. 128 i n.; idem, *Stosunki majątkowe między narzeczonymi w prawie rzymskim klasycznym (dos i donatio)*, „Prawo Kanoniczne” 1977, nr 20.3-4, s. 273-282; idem, *Osservazioni sui rapporti patrimoniali fra i fidanzati nel diritto romano classico: „dos” e „donatio”*, „Rivista Internazionale di Diritto Romano e Antico” 1978, nr 29, s. 114-137; A. Watson, *The Law of Persons in the Later Roman Republic*, Oxford 1967, s. 11 i n.; C. Fayer, *La familia romana. Aspetti giuridici ed antiquari*, t. 2, Sponsalia, matrimonio, dote, Roma 2005, s. 673 i n.

W starożytnym Rzymie kazirodztwo określano terminem *incestum*, choć w szerokim znaczeniu słowo to oznaczało każdy czyn niemoralny i haniebny. W ścisłym sensie termin ten obejmuje przestępstwo polegające na kontaktach seksualnym między bliskimi krewnymi i powinowatymi⁴¹, a także złamanie nakazu czystości przez Westalkę⁴². *Incestum* powstało na gruncie prawa sakralnego⁴³. Zakaz stosunków kazirodczych miał więc znaczenie religijne i etyczne. Jako czyn powodujący odpowiedzialność karną uniemożliwiał także zaistnienie *iustum matrimonium* pomiędzy bliskimi osobami. *Incestum* nie było przestępstwem (*crimen*), a jedynie swego rodzaju zakazem kontaktów o charakterze kazirodczym wywodzącym się z norm sakralnych (*fas*), związanych z naruszeniem ładu moralnego (*mos maiorum*)⁴⁴.

W związku z tym zakaz wszelkich stosunków kazirodczych oparty był na zwyczaju⁴⁵, a usprawiedliwiano to przede wszystkim tym, że tego typu stosunki były sprzeczne z naturą⁴⁶. Nie miało znaczenia, czy było to zdarzenie jednorazowe, czy powtarzalne⁴⁷. Ważnym elementem *incestum* był *dolus*, czyli świadomość istnienia pokrewieństwa⁴⁸. Fakt kontaktu intymnego między osobami bliskimi podlegał surowym karom, a w literaturze przeważa pogląd, że za kazirodztwo groziła kara śmierci, polegająca na strąceniu ze Skały Tarpejskiej⁴⁹.

Sankcje etyczno-sakralne dominowały w sprawach o *incestum* prawie do końca Republiki. W okresie pryncypatu znaczne zmiany dotyczące kazirodztwa

⁴¹ W. Rein, *Das Criminalrecht der Römer von Romulus bis auf Justinian. Ein Hilfsbuch zur Erklarung der Classiker*, Leipzig 1844, s. 869; A. Guarino, *Studi sull' incestum*, „Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte“ 1943, nr 63, s. 175-267; H. Insadowski, *Rzymskie prawo małżeńskie a chrześcijaństwo*, [w:] H. Insadowski, *Opera selecta*, red. J. Misztal-Konecka, Lublin 2014, s. 295.

⁴² R. Lorsch-Wildfang, *Rome's Vestal Virgins*, London 2006, s. 85; H. N. Parker, *Why Were the Vestals Virgins?*, [w:] *Virginity Revisited. Configurations of the Unpossessed Body*, red. B. Mac Lachlan, J. Fletcher, Toronto 2007, s. 78 i n.

⁴³ F. Moreau, *Incestus et prohibita nuptiae: conception romaine de l'inceste et histoire des prohibitions matrimoniales pour cause de parenté dans la Rome antique*, Paris 2002, s. 18.

⁴⁴ M. Szwejkowska, B. Sitek, op. cit., s. 33. Opierał się on na *veteres mores* oraz prawie sakralnym. Termin *nefariae et incestae nuptiae*, który używany był jako termin techniczny, zawierał *nefas*, które było naruszeniem swego rodzaju „boskiego tabu” czyli „tabu kazirodztwa” (J. Modrzejewski, *Die Geschwisterhe in der hellenistischen Praxis und nach römischem Recht*, „Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte“ 1964, nr 81, s. 66). Pogwałcenie zasad społeczno-moralnych rozstrzygane było przede wszystkim przez *iudicium domesticum* (J. Misztal-Konecka, *'Incestum'*, s. 43). Na temat *iudicium domesticum* zob. W. Mossakowski, *'Iudicium domesticum' w okresie republiki rzymskiej*, [w:] *Rodzina w społeczeństwach antycznych i wczesnym chrześcijaństwie*, Bydgoszcz 1995, s. 86 i n. wraz z cytowaną tam literaturą. Zob. także P. Niczyporuk, *Kompetencje pater familias względem dzieci w ustawach królewskich (leges regiae) w starożytnym Rzymie*, [w:] *Mężczyzna, Etyka, Ekonomia*, Białystok 2011, s. 179-198.

⁴⁵ J. Misztal-Konecka, *Zakaz kazirodztwa w prawie rzymskim...*, s. 232.

⁴⁶ Cic. Iun. 2.22.65 oraz Rhet. Her. 2.13.19.

⁴⁷ M. Szwejkowska, B. Sitek, op. cit., s. 33.

⁴⁸ W. Rein, op. cit., s. 871; L. E. Caldwell, *The Female Transition to Adulthood in the Early Roman Empire*, Michigan 2004, s. 289.

⁴⁹ J. Misztal-Konecka, *'Incestum'...*, s. 163; M. Bradley, *Crime and Punishment on the Capitoline Hill*, [w:] *Rome, Pollution and Propriety. Dirt, Disease and Hygiene in the Eternal City from Antiquity to Modernity*, red. M. Bradley, Cambridge 2012, s. 108, przyp. 12.

przyniosła *lex Iulia de adulteriis coercendis* (18 r. p.n.e.)⁵⁰, chociaż nie unormowała ona w pełni zagadnień dotyczących *incestum*⁵¹. Sankcje karne nakładały sądy państwowe w ramach procesu *extra ordinem*⁵². Ustawa wprawdzie nie przewidywała kazirodztwa jako odrębnego czynu zabronionego, ale regulowała to zagadnienie przede wszystkim w zbiegu *adulterium* lub *stuprum*, czego skutkiem były o wiele surowsze kary⁵³. Główną sankcją była *deportatio in insulam*, która w przeciwieństwie do kary za *relegatio* z tytułu *adulterium*, wiązała się z utratą obywatelstwa i majątku⁵⁴. Obowiązujący zakaz małżeństwa między stryjem a bratanicą został zniesiony z inicjatywy cesarza Klaudiusza, który pragnąc poślubić córkę swojego brata, Agrypinę, doprowadził na mocy *SC Claudianum*⁵⁵ do legalizacji takich związków⁵⁶.

Istotne zmiany w stanie prawnym przyniosła konstytucja z 31 marca 342 r. uchwalona przez cesarzy Konstansa i Konstancjusza. Wprowadziła ona ponownie, zniesiony przez Klaudiusza, zakaz zawierania małżeństwa z córką brata lub siostry i ustanowiła karę śmierci⁵⁷. Konstancjusz, dodatkowo w konstytucji z 30 kwietnia 355 r. skierowanej do prefekta pretorianów, rozszerzył zakaz

⁵⁰ D. 48, 5 (*Ad legem Iuliam de adulteriis coercendis*); Coll. 4, 2, 1. Zob. także T. A. J. McGinn, *Prostitution, Sexuality, and the Law in Ancient Rome*, Oxford 1998, s. 140; C. Fayer, *La familia romana. Aspetti giuridici ed antiquari*, t. 3, *Concubinato, divorzio, adulterio*, Roma 2005, s. 195; D. Tamer, *Augustus Çağında Cinsel Suçlar ve Lex Iulia de adulteriis coercendis*, Istanbul 2007, s. 23-25; B. Levick, *Women and Law*, [w:] *A Companion to Women in the Ancient World*, ed. S. L. James, S. Dillon, Chichester 2012, s. 93; J. S. Richardson, *Augustan Rome 44 BC to AD 14. The Restoration of the Republic and the Establishment of the Empire*, Edinburgh 2012, s. 120; U. Babusiaux, *Regelbildung durch exempla – Papinians Quaestiones zur 'lex Iulia de adulteriis' (Pal. 378)*, [w:] *'Argumenta Papiniani'. Studien zur Geschichte und Dogmatik des Privatrechts*, red. J. D. Harke, Berlin 2013, s. 22; M. Kulik, *Przedawnienie karalności i przedawnienie wykonania kary w polskim prawie karnym*, Warszawa 2014, s. 2-3. Zob. z polskiej romanistyki D. Stolarek, *'Adultera' w świetle 'lex Iulia de adulteriis coercendis'*, Lublin 2012, s. 10 wraz z dalszą literaturą.

⁵¹ W. Rein, op. cit., s. 873; A. Mette-Dittmann *Die Ehegesetze des Augustus. Eine Untersuchung im Rahmen der der Gesellschaftspolitik des Princeps*, Stuttgart 1991, s. 43.

⁵² M. Szwejkowska, B. Sitek, op. cit., s. 34.

⁵³ M. Zabłocka, *Przemiany prawa osobowego i rodzinnego w ustawodawstwie dynastii julijsko-klaudyjskiej*, Warszawa 1987, s. 68; M. Dyjakowska, *Rodzina rzymska w poezji Horacego*, [w:] *Wokół problematyki małżeństwa w prawie rzymskim. Henrico Insadowski (1888-1946) in memoriam*, red. A. Dębiński, M. Wójcik, Lublin 2007, s. 87; U. Babusiaux, op. cit., s. 22.

⁵⁴ Skazaniem na *deportatio in insulam*, były karane przede wszystkim osoby, które dopuściły się cudzołóstwa lub nierządu (*adulterium* i *stuprum*) z osobą spokrewnioną. Czyn ten kwalifikowany był jako przestępstwo podwójne (*duplex crimen*), a więc dochodziło do zbiegu przestępstw *stuprum* i *adulterium* z *incestum*. Stąd też skutkiem były zaostrzone kary wygnania. Zob. W. Rein, op. cit., s. 873. Por. C. Fayer, op. cit., t. 3, s. 338; H. Insadowski, *Prawo rzymskie u Horacego*, [w:] H. Insadowski, *Opera selecta...*, s. 164 i n.

⁵⁵ Ulp. 16, 3: *...sed Claudiano senatus consulto maior sexagenario si minorem quinquagenaria duxerit, perinde habebitur, ac si minor sexaginta annorum duxisset uxorem*. Por. M. Zabłocka, op. cit., s. 38; P. Niczyporuk, *Żaloba...*, s. 116. Zob. także J. C. Edmondson, *Granite Funerary Stelae from Augusta Emerita*, Madrid 2006, s. 100; C. Masi Doria, *'Ancilla efficitur'... 'In eo statu manebit' le conseguenze del sc. claudianum per le donne di status libertino*, [w:] *'Mulier'. Algunas Historias e Instituciones de Derecho Romano*, red. R. Rodríguez López, M. J. Bravo Bosch, Madrid 2013, s. 157 i n.

⁵⁶ E. Volterra, *'Senatus consulta'*, „Novissimo Digesto Italiano” 1969, nr 16, s. 1066 i n.

⁵⁷ C. Th. 3, 12, 1: *Impp. Constantius et Constans AA. ad provinciales Foenices. Si quis filiam fratris sororisve faciendam crediderit abominanter uxorem aut in eius amplexum non ut patruus aut avunculus convolaverit, capitalis sententiae poena teneatur*. Por. W. Rein, op. cit., s. 874; G. Kuleczka, op. cit., s. 45.

związków między powinowatymi w drugim stopniu linii bocznej⁵⁸. Regulacje te dotyczyły jedynie zachodniej części Imperium. Teodozjusz Wielki, władający wschodnią częścią cesarstwa, nałożył natomiast karę śmierci w postaci spalenia i konfiskaty majątku na małżeństwa między dziećmi rodzeństwa (*consobrini*)⁵⁹. Zakaz tych małżeństw został potwierdzony przez Arkadiusza i Honoriusza w konstytucji z 396 r., przy czym złagodził sankcje przez wprowadzenie ograniczenia swobody testowania i rozporządzenia majątkiem w stosunku do dzieci pozamażeńskich i kazirodczego partnera. Również regulacje cesarzy Konstansa i Konstancjusza zostały potwierdzone w konstytucji Arkadiusza i Honoriusza⁶⁰, a następnie włączone do Kodeksu Teodozjańskiego z 15 lutego 438 r.⁶¹.

Justynian w konstytucji z 535 r.⁶² zakazał małżeństw z bratanicą lub siostrzenicą⁶³. Ponadto przywrócił małżeństwa między *consobrini* oraz dokonał pewnych zmian w zakresie sankcji za kazirodztwo. Cesarz określił, że mężczyźni mieli być karani wygnaniem (deportacją lub reglamentacją), jak również pozbawieniem urzędu, przejęciem majątku przez *fiscus* (jeżeli byli bezdzietni) i chłostą⁶⁴. Kobietom groziły te same kary, jeżeli miały świadomość swojego czynu⁶⁵. Ogólnym następstwem prawnym małżeństwa z osobą spokrewnioną była jego nieważność, a korzystanie z wszelkich uprawnień osobistych i majątkowych, przysługujących małżonkom, nie było możliwe⁶⁶. Dzieci zrodzone z takiego związku, ponosiły konsekwencje społeczne i prawne. Uważane były za pozamażeńskie, co prowadziło do tego, iż w świetle prawa nie posiadały żadnych uprawnień⁶⁷.

Starożytni Rzymianie nie akceptowali stosunków cielesnych z bliskimi krewnymi i takie właśnie zachowania postrzegali jako niegodziwe. Początkowo za *incestum* uważano pogwałcenie dobrych obyczajów i przepisów religijnych

⁵⁸ C. Th. 3, 12, 2: *Imppp. Constantinus et Constans AA. et Iulianus Caesar ad Volusianum Vicarium Urbis. Etsi licitum veteres crediderunt, nuptiis fratris solutis ducere fratris uxorem, licitum etiam, post mortem mulieris aut divortium contrahere cum eiusdem sorore coniugium, abstineant huiusmodi nuptiis universi, nec aestiment, posse legitimos liberos ex hoc consortio procreari: nam spurios esse convenit, qui nascentur.* Zob. J. Misztal-Konecka, 'Incestum'..., s. 70.

⁵⁹ J. Misztal-Konecka, *Zakaz kazirodztwa w prawie rzymskim...*, s. 223.

⁶⁰ C. Th. 3, 12, 4: *Imppp. Honor. et Theodos. AA. Aureliano II. pf. p. Panquam incestum commiserit, habeatur, qui post prioris coniugis amissionem sororem eius in matrimonium proprium crediderit sortendam; pari ac simili ratione etiam, si qua post interitum mariti in germani eius nuptias crediderit adspirandum: illo sine dubio insecuturo, quod ex hoc contubernio nec filii legitimi habebuntur, nec in sacris patris erunt, nec paternam ut sui suscipient hereditatem.* Zob. H. Insadowski, *Rzymskie prawo...*, s. 297.

⁶¹ J. Misztal-Konecka, 'Incestum'..., s. 177.

⁶² Nov. 12.

⁶³ J. Misztal-Konecka, 'Incestum'..., s. 52 i n.

⁶⁴ Na temat kary chłosty zob. P. Kołodko, *Prawne aspekty ograniczenia chłosty w prawie rzymskim*, MH-I 2006, nr 4, s. 25-39; idem, *Chłosta jako dodatkowy środek karny zastraszający dolegliwość kary właściwej*, [w:] *Salus rei publicae suprema lex: ochrona interesów państwa w prawie karnym Starożytnej Grecji i Rzymu*, red. A. Dębiński, H. Kowalski, M. Kuryłowicz, Lublin 2007, s. 87-10.

⁶⁵ W. Rein, op. cit., s. 874; P. Kołodko, *Prawne aspekty...*, op. cit., s. 38.

⁶⁶ J. Misztal-Konecka, 'Incestum'..., s. 205; H. Insadowski, *Rzymskie prawo...*, s. 298.

⁶⁷ W. Rein, op. cit., s. 873.

i klasyfikowano je jako występki sakralny. Przez cały okres historycznego rozwoju prawa rzymskiego kazirodztwo podlegało surowym karom. Od pryncypatu aż po kodyfikację justyniańską cesarze dokonywali drobnych zmian w regulacjach prawnych odnośnie do *incestum*.

Kształtowanie się zakazu kazirodztwa na ziemiach niemieckich

Na przestrzeni wieków to właśnie prawo rzymskie i nauka Kościoła wywarły duży wpływ na kształt współczesnego ustawodawstwa europejskiego, a przede wszystkim niemieckiego. W Niemczech na określenie kazirodztwa (*Inzest*), używa się zwrotu *Beischlaf zwischen Verwandten*, który można identyfikować jako „obcowanie między krewnymi”. Termin zaś *Blutschande* w dosłownym tłumaczeniu oznacza „hańbę krwi”. Jest on obecnie używany w języku potocznym, chociaż do 1974 r. znajdował się w niemieckiej ustawie karnej jako pojęcie języka prawnego⁶⁸.

Zakaz stosunków intymnych między krewnymi ma w kulturze niemieckiej dość długą tradycję. Wprawdzie o regulacjach prawnych dotyczących zakazu kazirodztwa u pogańskich ludów germańskich niewiele wiadomo⁶⁹, ale istnieje przekonanie, że stosunki kazirodcze były zabronione i groziła za nie kara śmierci⁷⁰. Pierwsze przekazy z ziem niemieckich można odnaleźć już w VI w., gdzie w związku z rozprzestrzenianiem się chrześcijaństwa w Europie częściowo narzucone zostało prawo kościelne, które karało obcowanie z krewnymi karą śmierci. Zarządzeniem króla Childebert II⁷¹ z Austrazji⁷² z roku 597, które uchodzi za jedną z pierwszych germańsko-chrześcijańskich ustaw dotyczących kazirodztwa, wszelkie stosunki między bliskimi krewnymi karane były śmiercią⁷³. Przez kolejne stulecia wszystkie regulacje dotyczące zakazów kazirodztwa opierały się na prawie kanonicznym, które w okresie między 732 r. (Grzegorz III) a 1245 r. (Innocenty III)⁷⁴, zakazywało zawierania małżeństw, aż do siódmego stopnia linii bocznej⁷⁵.

⁶⁸ H. J. Albrecht, U. Sieber, *Stellungnahme zu dem Fragenkatalog des Bundesverfassungsgerichts in dem Verfahren 2 BvR 392/07 zu § 173 Abs. 2 S. 2 StGB- Beischlaf zwischen Geschwistern*, Frankfurt a Main 2007, s. 14.

⁶⁹ S. Bdeiw, *Beischlaf zwischen Verwandten (§ 173 StGB). Reform und Gesetzgebung seit 1870*, Berlin 2014, s. 12.

⁷⁰ R. His, *Geschichte des deutschen Strafrechts bis zur Karolina*, München-Berlin 1928, s. 147.

⁷¹ K. Modzelewski, *Barbarzyńska Europa*, Warszawa 2004, s. 91 i n.

⁷² Austrazja – wschodnia część państwa Franków obejmująca tereny nad Mozą, Mozela i środkowym Renem. Zob. K. Polek, *Frankowie a ziemie nad środkowym Dunajem: przemiany polityczne i etniczne w okresie merowińskim i wczesnokarolińskim (do początku IX w.)*, Kraków 2007, s. 94 i n.

⁷³ S. Bdeiw, op. cit., s. 13.

⁷⁴ P. Kruszyński, *Zasada domniemania niewinności w polskim procesie karnym*, Warszawa 1983, s. 54.

⁷⁵ S. Bdeiw, op. cit., s. 14.

Późniejsza unifikacja prawa karnego, inspirowana prawem rzymskim, nie wprowadziła większych zmian do obowiązującego na ziemiach niemieckich prawa⁷⁶. *Constitutio criminalis Bambergensis* z 1507 r.⁷⁷ oraz *Constitutio criminalis Carolina* z 1532 r.⁷⁸, po raz pierwszy nie wiązały zakazu kazirodztwa z przeszkodami małżeńskimi, lecz zaczęły traktować go jako oddzielną instytucję prawną⁷⁹ i przewidywały szeroko zakreśloną karalność czynów o charakterze kazirodczym⁸⁰. Odpowiedzialność ponosiły wszystkie osoby, które według prawa kanonicznego nie mogły zawrzeć ważnego małżeństwa, a więc krewni w linii prostej i bocznej do 4 stopnia, a także spowinowaceni oraz pasierbica, pasierb, macocha i dzieci przybrane⁸¹. Penalizacja stosunków kazirodczych opierała się więc na prawie kanonicznym⁸², a na całym terytorium „Świętego Cesarstwa Rzymskiego Narodu Niemieckiego“, który cechował się partykularnością prawa, przewidziane były surowe kary za stosunki kazirodcze. Spółkowanie wstępnych i zstępnych karane było zwykle śmiercią „od miecza“, a za współzycie między rodzeństwem groziła kara konfiskaty mienia, chłosty lub banicja⁸³.

W Niemczech dopiero w okresie oświecenia rozgorzała dyskusja odnośnie do kazirodztwa jako przestępstwa seksualnego. Karl Ferdinand Hommel (1722-1781) i Johann Gottlieb Fichte (1762-1814), zainspirowani ideami oświeceniowymi i nauką niemieckiego filozofa Christiana Thomasiusa (1655-1728)⁸⁴, domagali się zniesienia karalności kontaktów seksualnych z krewnymi. Postulowali, iż takie zachowanie powinno być określane jako niemoralne i nieprzyzwoite⁸⁵, a państwo miało ingerować jedynie w przypadku zagrożenia trwałości rodziny lub porządku społeczno-ekonomicznego⁸⁶.

⁷⁶ F. Palmen, *Der Inzest – Eine strafrechtlich-kriminologische Untersuchung*, Köln 1968, s. 46.

⁷⁷ K. Krasowski, B. Lesiński, K. Sikorska-Dzięgielewska, J. Walachowicz, *Powszechna historia państwa i prawa*, Poznań 1993, s. 309.

⁷⁸ M. Mikołajczyk, *O niektórych przestępstwach obyczajowych w prawie miejskim w Polsce XVI-XVIII wieku*, „Problemy Prawa Karnego” 1994, nr 20, s. 68.

⁷⁹ S. Bdeiw, op. cit., s. 14; F. Palmen, op. cit., s. 47.

⁸⁰ Art. 142 *Constitutio Criminalis Bambergensis*: „Item so einer unkeusch mit seiner stifttochter, mit seines suns eeweyb oder mit seiner stiftmutter, solche unkeusch solle dem eebruch gleych, wie an dem hundertn und fünfundvierzigsten artikel von dem eebruch geschriben steet, gestrafft werden, aber von neher unkeusch wirt umb zucht und ergernuß willen zu melden unterlassen: Wo aber noch nehere und bösslichere unkeusch geübt wurd, so sol die straff derhalb nach Radt der verstendigen beschwerdt werden”. § 117 *Constitutio Criminalis Carolina*: „Item so eyner unkeusch mit seiner stiefftochter, mit seines suns eheweib, oder mit seiner stieffmutter treibt, inn solchem und noch neherm sipschafften soll die straff wie davon im unsern vorfarn unnd umsern Keyserlichen geschriben rechtem gesetzt, gebraucht, unnd derhalb bei den rechtsverstendigen radts gepflegt werden“.

⁸¹ H.J. Albrecht, U. Sieber, op. cit., s. 6.

⁸² S. Bdeiw, op. cit., s. 15.

⁸³ W. Wittmann, *Die Blutschande – Eine rechtsgeschichtliche, rechtsvergleichende und kriminologische Untersuchung, unter Berücksichtigung der Nachkriegskriminalität in der Rheinpfalz*, Mainz 1953, s. 63.

⁸⁴ K. Luig, *Thomasius als Praktiker auf den Gebieten des Privatrechts*, [w:] *Christian Thomasius (1655-1728). Neue Forschungen im Kontext der Frühaufklärung*, red. F. Vollhardt, Tübingen 1997, s. 119 i n.

⁸⁵ E. Schramm, *Ehe und Familie im Strafrecht: eine strafrechtsdogmatische Untersuchung*, Tübingen 2011 s. 405.

⁸⁶ F. Palmen, op. cit., s. 60; S. Bdeiw, op. cit., 18; H. J. Albrecht, U. Sieber, op. cit., s. 6.

W XIX w. kodeksy karne Bawarii, Saksonii i Prus zaczęły odchodzić od koncepcji oświeceniowych, stojąc na stanowisku ochrony moralności i rodziny⁸⁷. Niemniej jednak, wpływy oświecenia doprowadziły do zawężenia grupy osób, dla których stosunki płciowe były zakazane oraz złagodzenia kar za kazirodztwo⁸⁸. W trzeciej części bawarskiego kodeksu karnego z 1813 r.⁸⁹ w artykułach 306 i 307 ustanowiona została kara za współżycie między osobami spokrewnionymi w linii prostej. Zakaz obcowania w dalszym ciągu obowiązywał rodzeństwo oraz dzieci z przybranymi rodzicami. Brak było natomiast zakazu stosunków seksualnych z osobami spowinowaconymi. Nowy kodeks karny Bawarii, który wszedł w życie w 1861 r., w artykułach 208 do 211, rozszerzał zakaz obcowania płciowego pomiędzy teściami a zięciem lub synową. Jako uzasadnienie karalności kazirodztwa w projekcie ustawy z 1854 r. przewidziano ochronę czystości obyczajów, spokój rodziny oraz zapobieganie degeneracji fizycznej i psychicznej przyszłych pokoleń⁹⁰. Wraz z utrzymaniem ochrony moralno-obyczajowych stosunków społecznych i rodzinnych, zaczęto zwalczać kazirodztwo jako przyczynę chorób dziedzicznych. Ustawa przewidywała karę więzienia od dwóch miesięcy do trzech lat w zależności od stopnia pokrewieństwa⁹¹.

W trakcie prac przygotowawczych do saksońskiego kodeksu karnego z 1855 r. dyskutowano jeszcze o ograniczeniu karalności kazirodztwa w stosunku do najbliższej rodziny⁹². Jednak końcowe przepisy oparły się na szerokiej regulacji, zakazującej zarówno stosunków seksualnych między krewnymi, jak i między osobami spowinowaconymi⁹³. Równie daleko idący zakaz kazirodztwa znaleźć można w powszechnym prawie krajowym dla państw królewsko-pruskich (*Allgemeinen Landrecht für die preußischen Staaten*) z 1794 r. W trakcie opracowywania nowego pruskiego kodeksu karnego pojawiły się postulaty zniesienia karalności kazirodztwa, o ile nie zostaną pokrzywdzone prawa innych osób. Ostatecznie w nowym kodeksie karnym Prus z 1851 r. złagodzone zostały jedynie kary⁹⁴, a §141 stał się modelem dla § 173 kodeksu karnego Rzeszy Niemieckiej z 1872 (*RStGB*), który stanowi podstawę dzisiejszego przepisu § 173 niemieckiego kodeksu karnego (*StGB*)⁹⁵. Kazirodztwo w *RStGB* umiejscowione zostało w rozdziale dotyczącym przestępstwa przeciwko dobrym obyczajom („*Verbrechen und Vergehen wider die Sittlichkeit*”) i określane było terminem *Blutschande*. Normy prawne przewidywały karę ciężkiego więzienia do pięciu lat dla wstępnych,

⁸⁷ T. Maciejewski, *Historia powszechna ustroju i prawa*, Warszawa 2004, s. 715.

⁸⁸ F. Palmen, op. cit., s. 65; H. J. Albrecht, U. Sieber, op. cit., s. 8; E. Schramm, op. cit., s. 405.

⁸⁹ I. Andrejew, *Polskie prawo karne*, Warszawa 1989, s. 49.

⁹⁰ F. Palmen, op. cit., s. 67; H. J. Albrecht, U. Sieber, op. cit., s. 8; E. Schramm, op. cit., s. 405.

⁹¹ H. J. Albrecht, U. Sieber, op. cit., s. 8.

⁹² K. Tittmann, *Handbuch der Strafrechtswissenschaft und der deutschen Strafgesetzkunde*, Halle 1824, s. 613; H. J. Albrecht, U. Sieber, op. cit., s. 8.

⁹³ W. Wittmann, op. cit., s. 69; H. J. Albrecht, U. Sieber, op. cit., s. 8.

⁹⁴ E. Schramm, op. cit., s. 405.

⁹⁵ W. Wittmann, op. cit., s. 66.

dopuszczających się kazirodztwa w linii prostej oraz do dwóch lat dla zstępnych. Sankcją za czyn kazirodczy pomiędzy powinowatymi i rodzeństwem była kara dwóch lat pozbawienia wolności. Czyn natomiast był bezkarny, jeżeli krewni i powinowaci w linii zstępnej nie ukończyli 18 lat. Sąd mógł także fakultatywnie orzec utratę obywatelskich praw honorowych⁹⁶.

Na przestrzeni kilkudziesięciu lat, w nieustannie zmieniającej się sytuacji społeczno-politycznej, pojęcie kazirodztwa pozostawało nadal tematem tabu, a nowe projekty i zmiany ustawodawstwa karnego nadal sankcjonowały tego typu stosunki płciowe. W latach dwudziestych XX w. zarówno niemiecka doktryna prawna, jak i orzecznictwo coraz częściej za powód penalizacji czynów kazirodczych podawały ochronę zdrowia i moralności rodziny. W czasach dyktatury Hitlera, projekt zmian do ustawy karnej klasyfikował kazirodztwo jako swego rodzaju „atak na moralność” („*Angriff auf die Sittlichkeit*”), który był czynnikiem destabilizującym życie rodzinnego. Uważano, że to właśnie kazirodztwo jest jedną z głównych przeszkód do utrzymania czystości rasy, przez bardzo wysokie prawdopodobieństwo dziedziczenia chorób genetycznych przez potomstwo z takich właśnie związków⁹⁷. Dlatego też kary za stosunki z powinowatymi zostały znacznie złagodzone⁹⁸. Następnie na mocy zarządzenia z 1938 r.⁹⁹ obcowanie powinowatych w linii prostej pozostawało bezkarne, jeśli w momencie popełnienia czynu już ustało małżeństwo, które było podstawą stosunku powinowactwa.

Po II wojnie światowej początkowo nie dokonano żadnych z zmian w zakresie penalizacji kazirodztwa, a jedynie przepisy zarządzenia z 1938 r. zostały inkorporowane do obowiązującego kodeksu karnego¹⁰⁰. Regulacje karne w nowo powstałej Niemieckiej Republice Demokratycznej przewidywały, zgodnie z § 152 ustawy karnej¹⁰¹ dla NRD z 12 stycznia 1968 r. karę do dwóch lat więzienia w stosunku do pełnoletnich krewnych w linii prostej. Wobec rodzeństwa dopuszczającego się stosunków kazirodczych ustawodawca przewidział karę do dwóch lat więzienia z możliwością jej zawieszenia¹⁰². Uzasadnieniem zakazu obcowania z krewnymi miała być ochrona zdolności rodziny socjalistycznej do wychowania dzieci zgodnie z moralnością i etyką¹⁰³.

Rewolucja seksualna w latach sześćdziesiątych doprowadziła do zmiany mentalności oraz „seksualizację” całych społeczeństw. W konsekwencji czego coraz częściej dyskutowano na temat roli prawa karnego w sferze intymnej.

⁹⁶ H. J. Albrecht, U. Sieber, op. cit., s. 9.

⁹⁷ F. Palmen, op. cit., s. 84.

⁹⁸ E. Schramm, op. cit., s. 406.

⁹⁹ § 4 der Verordnung zur Durchführung des Gesetzes über die Änderung und Ergänzung familienrechtlicher Vorschriften und über die Rechtsstellung von Staatenlosen vom 23.04.1938.

¹⁰⁰ E. Schramm, op. cit., s. 406; H. J. Albrecht, U. Sieber, op. cit., s. 12.

¹⁰¹ Strafgesetzbuch der Deutschen Demokratischen Republik vom 12.01.1968 r.

¹⁰² §152 Strafgesetzbuch der Deutschen Demokratischen Republik vom 12.01.1968 r.

¹⁰³ H. J. Albrecht, U. Sieber, op. cit., s. 12

W Niemczech rozpoczęto prace nad reformą prawa karnego, co w 1969 r. doprowadziło w pierwszej kolejności do zniesienia karalności bluźnierstwa i częściowe zniesienie karalności czynów homoseksualnych. W celach dodatkowego podniesienia świadomości w społeczeństwie wprowadzono w szkołach obowiązkowy przedmiot wychowania seksualnego. W tym samym roku Niemiecki Sąd Najwyższy (*Bundesgerichtshof*) w wyroku „Fanny Hill”¹⁰⁴ podkreślił również, że w obliczu zmieniających się obyczajów seksualnych prawo karne nie powinno pozostać bierne¹⁰⁵. W okresie międzywojennym, a także tuż po II wojnie światowej, po nieudanych próbach zniesienia karalności obcowania między osobami spowinowaconymi, po raz kolejny postulowano o dokonanie powyższej reformy. Nie spotkało się to z entuzjazmem ustawodawcy. W toku reform kodeksu karnego z 25 czerwca 1969 r. (1. StrRG) zniesiono jedynie § 173 ust. 3 *StGB*, który umożliwiał odebranie praw cywilnych osobom utrzymującym stosunki seksualne z krewnymi¹⁰⁶.

Współczesne niemieckie regulacje dotyczące kazirodztwa

Aktualna definicja przestępstwa kazirodztwa otrzymała swój kształt w związku z uchwaleniem czwartej ustawy o reformie prawa karnego 4. StrRG z 1972 r.¹⁰⁷ Należy zauważyć, że do momentu wspomnianej reformy przepisy dotyczące kazirodztwa prawie w niezmienionej formie obowiązywały od 1871 r. Do tej pory przestępstwo kazirodztwa określane jako „*Blutschande*” zostało zmienione na „*Beischlaf zwischen Verwandten*” czyli obcowanie płciowe z krewnymi. Przepisy te, zostały umiejscowione¹⁰⁸ w 12 rozdziale zatytułowanym „*Straftaten gegen den Personenstand, die Ehe und die Familie*” – *Czyny zabronione przeciwko stanowi cywilnemu, małżeństwu i rodzinie*. Również poddawana od wieków dyskusji odpowiedzialność karna za stosunki płciowe między powinowatymi została całkowicie zniesiona. Wprowadzono również pojęcie występku w stosunku do kazirodztwa. Ponadto, w toku zmian nad ustawą o przysposobieniu z 2 lipca 1976 r., dokonano dalszych modyfikacji § 173 *StGB*. W ustępie 1, określenie „rodzone potomstwo” („*leibliche Abkömmlige*”) zastąpiło obowiązujące określenie „zstępni w linii prostej” („*Verwandten der absteigenden Linie*”), natomiast w ustępie 2 zd. 2 wprowadzono określenie „rodzeństwo biologiczne” zamiast „rodzeństwo”, przez co niemiecki kodeks karny odszedł od karalności obcowania pomiędzy osobami pozostającymi w stosunku przysposobienia.

¹⁰⁴ Orzeczenie Federalnego Trybunału Sprawiedliwości z 22.07.1969, BGH, Az.: 1 StR 456/68 (Fanny Hill). *Entscheidungen des Bundesgerichtshofes in Strafsachen (BGHSt)*, 23. Band (S. 40-46).

¹⁰⁵ F. Barabas, *Sexualität und Recht*, Frankfurt a. M. 2006, s. 35.

¹⁰⁶ E. Schramm, op. cit., s. 406; H. J. Albrecht, U. Sieber, op. cit., s. 14.

¹⁰⁷ Viertes Gesetz zur Reform des Strafrechts vom 23.11.1973, BGBl. I, S. 1725 (1976).

¹⁰⁸ Do tej pory umiejscowione były w rozdziale 13, zatytułowanym: *Przestępstwa przeciwko moralności*. Dzisiejsze brzmienie to: *Przestępstwa przeciwko samostanowieniu seksualnemu*.

Normy § 173 niemieckiego kodeksu karnego w obowiązującej postaci przewidują karę pozbawienia wolności do trzech lat lub karę pieniężną za obcowanie z własnym potomstwem¹⁰⁹, a w przypadku obcowania płciowego z zstępnyymi i między rodzeństwem, karę więzienia do dwóch lat, bądź też karę pieniężną¹¹⁰. Ponadto, potomstwo i rodzeństwo nie podlegają karze, jeżeli w momencie dokonania czynu nie mieli ukończonego 18. roku życia¹¹¹. Przepięstwo kazirodztwa jest więc przestępstwem indywidualnym i dotyczy jedynie osób wymienionych w dyspozycji przepisów prawnych. Niemiecki ustawodawca ustanowił zakaz obcowania płciowego, podlegającego karze tylko w stosunku do osób spokrewnionych w linii prostej czyli rodziców, dziadków, pradiadków, ich dzieci, wnuków, prawnuków, jak również między rodzeństwem rodzonym i przyrodnym. Zakaz nie dotyczy natomiast kontaktów seksualnych między rodzeństwem tej samej płci, jak również w stosunku do rodzeństwa przysposobionego. Stosunek płciowy definiowany jest jako pełny stosunek pochwowy (*vaginaler Verkehr*)¹¹², a inne praktyki seksualne pozostają bezkarne¹¹³.

Umieszczenie norm zakazujących stosunków kazirodczych w rozdziale 12. StGB, jednoznacznie wskazuje, iż intencją ustawodawcy było zapewnienie ochrony integralności rodziny¹¹⁴ wynikające z art. 6 ust. 1 Konstytucji niemieckiej¹¹⁵. Ponadto, Federalny Trybunał Konstytucyjny (*Bundesverfassungsgericht*, *BVerfG*)¹¹⁶ podkreślił, że norma § 173 StGB stanowi instrument ochronny seksualnego samostanowienia, zdrowia publicznego, a w szczególności rodziny i pełni funkcję prewencyjną. Penalizację stosunków kazirodczych uzasadnił w kontekście kulturowo-historycznym, współczesnym przekonaniu społecznym o szkodliwości tych czynów, a także ogólnych standardów międzynarodowych. W literaturze przedmiotu nie ma jednoznaczności co do zasadności istnienia zakazu stosunków kazirodczych. Spotyka się w literaturze pogląd, iż kazirodztwo nie zakłóca funkcjonowania konkretnej rodziny jako jednostki, ale wynika już

¹⁰⁹ Art. 173 (1) StGB otrzymał następujące brzmienie: Wer mit einem leiblichen Abkömmling den Beischlaf vollzieht, wird mit Freiheitsstrafe bis zu drei Jahren oder mit Geldstrafe bestraft (Kto dopuszcza się obcowania płciowego w stosunku do rodzzonego potomstwa, podlega karze pozbawienia wolności do lat 5 albo karze grzywny- tłum. własne) – Art.173 ust.1 Strafgesetzbuch (StGB) vom 15.05.1871.

¹¹⁰ §173 ust.1 StGB: Wer mit einer leiblichen Verwandten aufsteigenden Linie den Beischlaf vollzieht, wird mit Freiheitsstrafe bis zu zwei Jahren oder mit Geldstrafe bestraft; dies gilt auch dann, wenn das Verwandtschaftsverhältnis erloschen ist. Ebenso werden leibliche Geschwister bestraft, die miteinander den Beischlaf vollziehen.

¹¹¹ § 173 ust. 3 StGB: Abkömmlinge und Geschwister werden nicht nach dieser Vorschrift bestraft, wenn sie zur Zeit der Tat noch nicht achtzehn Jahre alt waren.

¹¹² K. Leipold, M. Tsambikakis, M. A. Zöller, *AnwaltKommentar StGB – Mitgliederausgabe AG Strafrecht*, München 2014, s. 1269.

¹¹³ G. Best, *Zur Aktualisierung des Inzestverbots: eine Erörterung anlässlich des Urteils des Bundesverfassungsgerichts*, Münster 2010, s. 21.

¹¹⁴ A. Al-Zand, J. Siebenhüner, § 173 StGB – Eine kritische Betrachtung des strafrechtlichen Inzestverbots [w:] „Die Kritische Vierteljahresschrift für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft“ 2006, s. 72.

¹¹⁵ Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland vom 23.05.1949 r.

¹¹⁶ Federalny Trybunał Konstytucyjny, uchwała z 26.02.2008; BVerfG, Beschl. v. 26.02.2008- 2BvR 392/07 – http://www.bverfg.de/e/rs20080226_2bvr039207.html (25.05.2016).

z istniejących dysfunkcji w niej panujących¹¹⁷. Wątpliwości co do eugenicznych przesłanek zakazu kazirodztwa zostały rozwiane już w latach sześćdziesiątych poprzedniego stulecia. Odstąpienie natomiast niemieckiego ustawodawcy od sankcjonowania stosunków kazirodczych, gdzie nie istnieje naturalne pokrewieństwo uzasadnione jest małą szkodliwością społeczno-moralną¹¹⁸.

Zakaz kazirodztwa w prawie niemieckim pociąga za sobą również konsekwencje w prawie cywilnym. Paragraf 1307 niemieckiej ustawy cywilnej Bürgerliches Gesetzbuch (BGB)¹¹⁹ zabrania zawierania małżeństw między krewnymi w linii prostej oraz między rodzeństwem. Zakaz jest bezwzględny, a otrzymanie dyspensy nie jest możliwe. W literaturze zakaz kazirodztwa coraz częściej tłumaczy się względami społecznymi, opartymi na znanych od starożytności przekonaniach etycznych, umożliwiających prawidłowe funkcjonowanie społeczeństwa. Zakaz ma również na celu gwarancję jednoznaczności roli członków rodziny, zapobiegania konkurencji płciowej w rodzinie, a także zmuszenie do zawierania związków poza obrębem osób spokrewnionych¹²⁰. Paragraf 1307 zakazuje zawierania małżeństw między krewnymi w linii prostej. Zgodnie §1589 zd. 1 BGB, osoby spokrewnione ze sobą w linii prostej, to te, które pochodzą jedna od drugiej¹²¹. Decydującym więc znaczeniem dla zakazu małżeństwa jest pokrewieństwo wynikające z więzów krwi, co pokrywa się z zakazem wynikającym z kodeksu karnego¹²². Również dawca nasienia nie może poślubić swojej córki, nawet jeżeli w świetle §1592 zd.1 uznana została za dziecko męża matki, jak również córka nie może poślubić przodków biologicznego ojca i jego synów¹²³. Wedle najnowszego orzecznictwa¹²⁴, identyfikacja dawcy została umożliwiona tym, iż instytucja pośrednicząca musi wydać dziecku dane osobowe jego ojca. Uzasadnia się to faktem, że zapewnienie mu w umowie anonimowości stanowiło tzw. umowę na niekorzyść osób trzecich, gdyż odbiera ona dziecku prawo do znajomości własnego pochodzenia, przysługującego mu na mocy konstytucyjnej ochrony godności ludzkiej i zasady swobodnego rozwoju osobowości¹²⁵.

Na ukształtowanie współczesnych poglądów dotyczących zachowań kazirodczych w Niemczech, które znalazły odzwierciedlenie w obowiązujących przepisach wpłynęły przede wszystkim prawo rzymskie, doktryna

¹¹⁷ A. Al-Zand, J. Siebenhüner, op. cit., s. 72.

¹¹⁸ H. J. Albrecht, U. Sieber, op. cit., s. 16.

¹¹⁹ Bürgerliches Gesetzbuch (BGB) z 18.08.1896 r.

¹²⁰ B. Böckermann, A. Cuny, *Das Bürgerliche Gesetzbuch mit besonderer Berücksichtigung der Rechtsprechung des Reichsgerichts und des Bundesgerichtshofes. Kommentar*, Berlin 1999, s. 44

¹²¹ Personen, deren eine von der anderen abstammt, sind in gerader Linie verwandt.

¹²² B. Böckermann, A. Cuny, op. cit., s. 44.

¹²³ Ibidem.

¹²⁴ Orzeczenie Federalnego Trybunału Sprawiedliwości z 28.01.2015, BGH, Az.: XII ZR 201/13.

¹²⁵ V. Weyrauch, *Zulässigkeitsfragen und abstammungsrechtliche Folgeprobleme bei künstlicher Fortpflanzung im deutschen und US-amerikanischen Recht*, Berlin 2003, s. 109.

chrześcijańska, a także uwarunkowania antropologiczne i socjologiczne. Nieprzerwanie od VI w., kazirodztwo było karane, a do 1873 r. kwalifikowane było jako ciężkie przestępstwo. Na przestrzeni wieków zmianom podlegał jedynie wymiar kary, który był stopniowo zmniejszany.

Do dziś w większości państw europejskich kazirodztwo jest karane. Niemniej jednak istnieją państwa, które nie podchodzą do tego zagadnienia już tak restrykcyjnie. Przykładem jest Francja, gdzie już od 1810 r. karalność kazirodztwa została zniesiona. Również w krajach, gdzie ustawodawstwo wzorowane było na systemie prawnym Francji (Belgia, Holandia, Luksemburg, Portugalia, Turcja) kazirodztwo nie stanowi przestępstwa i za dobrowolne stosunki seksualne pomiędzy krewnymi nie grozi żadna odpowiedzialność karna¹²⁶. Trzeba jednak wspomnieć, że w 2014 r. Niemiecka Rada Etyki apelowała o zmianę obowiązującego prawa w tym zakresie, uzasadniając nielogiczność zakazu kazirodztwa, co może w ostateczności doprowadzić do tego, iż obcowanie płciowe między krewnymi będzie dopuszczalne¹²⁷. Również niemiecki minister sprawiedliwości Heiko Maas odrzucił propozycje zniesienia § 173 Kodeksu Karnego we wrześniu 2014 r. Powołał się przede wszystkim na orzecznictwo Niemieckiego Trybunału Konstytucyjnego i Europejskiego Trybunału Praw Człowieka potwierdzających zasadność zakazu obcowania między krewnymi¹²⁸.

Od połowy XX wieku cała Europa znajduje się w trakcie wielkiego procesu, dokonującego głębokich zmian w sferze norm społeczno-moralnych. Jest to proces niezwykle skomplikowany i wywołujący szereg kontrowersji i emocji. Model rodziny i zadania przypisywane jej członkom uległ zdumiewającym przeobrażeniom. Głęboko zakorzeniona hierarchia wartości, zwyczaje i prawa,

¹²⁶ Inzeststrafbarkeit im internationalen Rechtsvergleich. https://www.mpicc.de/de/forschung/forschungsarbeit/gemeinsame_projekte/inzest/inzeststrafbarkeit.html, (25.04.2016).

¹²⁷ W 2014 r. Niemiecka Rada Etyki, organ doradczy przy rządzie Republiki Federalnej Niemiec (G. Eza-zi, *Ethikräte in der Politik: Genese, Selbstverständnis und Arbeitsweise des Deutschen Ethikrates*, Wiesbaden 2016, s. 54 i n.) ogłosiła (Deutscher Ethikrat, Inzestverbot, Stellungnahme 24. September 2014. Dostęp on line: <http://www.ethikrat.org/dateien/pdf/stellungnahme-inzestverbot.pdf> 05.2016.) publicznie, że powinno się odstąpić od karania stosunków seksualnych między rodzeństwem, pod warunkiem że rezygnacja z kary ma dotyczyć tylko rodzeństw przyrodnych, które dorastały osobno, a spotkały się już w dorosłym życiu. Opinia rady była odpowiedzią na decyzje sądów niemieckich, które skazały P. Staubinga (w swoim wyroku z 2008 r. Federalny Trybunał Konstytucyjny potwierdził skazanie Patrika S. za utrzymywanie stosunków płciowych ze swoją siostrą i spłodzenie czwórki dzieci. BVerfG 2 BvR 392/07 (Zweiter Senat) – Beschluss – 26.02.2008 (OLG Dresden/AG Leipzig)) za stosunki kazirodcze ze swoją przyrodnią siostrą na 3 lata więzienia oraz na decyzje Europejskiego Trybunału Praw Człowieka (EGMR, Wyrok z 12.04.2012 – 43547/08 (Stübing v. Germany)), odrzucającego skargę na działania niemieckiego wymiaru sprawiedliwości. Rada uzasadniła swoją decyzję tym, że parom takim odmawia się podstawowych praw i wolności, a także zmusza się je do ukrywania się. W opinii rady, zakaz z § 173 narusza prawo do seksualnego samostanowienia, a wszelkie stosunki seksualne należą do sfery życia prywatnego. Ponadto Rada orzekła, że przepisy prawa karnego nie są właściwym środkiem do ugruntowywania społecznego tabu (Deutscher Ethikrat, Inzestverbot, Stellungnahme z 24.09.2014, s. 72-74). Opinia Rady nie ma mocy prawnej i została ostro skrytykowana przede wszystkim przez polityków partii rządzącej CDU/CSU, która potwierdziła, że istnieje szereg powodów, dla których kazirodztwo między rodzeństwem jest karane (www.faz.net/aktuell/politik/inland/debatte-ueber-inzestverbot-ethikrat-in-der-kritik-13173329.html (25.04.2016)).

¹²⁸ <http://www.faz.net/aktuell/politik/inland/debatte-ueber-inzestverbot-ethikrat-in-der-kritik-13173329.html> (25.04.2016).

w ciągu ostatniego półwiecza zostały podkopane. Radykalnie zmieniły się oceny społeczne w sferze zachowań seksualnych. W tych państwach europejskich gdzie stosunki płciowe między krewnymi są zakazane, coraz częściej pojawiają się głosy postulujące ich depenalizację. Również i w Niemczech problem ten jest coraz częściej poruszany. W literaturze przedmiotu przeważa stanowisko, przemawiające za zniesieniem kar za dobrowolne stosunki między krewnymi. Głównie, ustawodawcy zarzuca się, iż przepisy karne ograniczają prawo człowieka do samostanowienia w kontaktach seksualnych. Również negatywne konsekwencje dla rodziny i potencjalnego potomstwa nie są wystarczającym powodem do penalizacji tych czynów.

Bibliografia

- Albrecht H. J., Sieber U., *Stellungnahme zu dem Fragenkatalog des Bundesverfassungsgerichts in dem Verfahren 2 BvR 392/07 zu § 173 Abs. 2 S. 2 StGB- Beischlaf zwischen Geschwistern*, Frankfurt a Main 2007.
- Al-Zand A., Siebenhüner J., § 173 StGB – Eine kritische Betrachtung des strafrechtlichen Inzestverbots [w:] „Die Kritische Vierteljahresschrift für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft“ 2006.
- Andrejew I., *Polskie prawo karne*, Warszawa 1989.
- Archibald E., *Incest and the Medieval Imagination*, Oxford 2001.
- Babusiaux U., *Regelbildung durch exempla – Papinians Quaestiones zur ‘lex Iulia de adulteriis’* (Pal. 378), [w:] ‘Argumenta Papiniani’. *Studien zur Geschichte und Dogmatik des Privatrechts*, red. J. D. Harke, Berlin 2013.
- Barabas F., *Sexualität und Recht*, Frankfurt a. Main 2006.
- Bdeiwi S., *Beischlaf zwischen Verwandten (§ 173 StGB). Reform und Gesetzgebung seit 1870*, Berlin 2014.
- Bell H. J., *Brother and Sister Mariage*, «Revue Internationale des Droits de l’Antiquité» 1949, nr 2.
- Benincasa Z., ‘*Deductio in domum mariti*’ and the conclusion of a ‘*iustum matrimonium*’, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2012, nr 11.
- Best G., *Zur Aktualisierung des Inzestverbots: eine Erörterung anlässlich des Urteils des Bundesverfassungsgerichts*, Münster 2010.
- Böckermann B., Cuny A., *Das Bürgerliche Gesetzbuch mit besonderer Berücksichtigung der Rechtsprechung des Reichsgerichts und des Bundesgerichtshofes. Kommentar*, Berlin 1999.
- Bradley M., *Crime and Punishment on the Capitoline Hill*, [w:] *Rome, Pollution and Propriety. Dirt, Disease and Hygiene in the Eternal City from Antiquity to Modernity*, red. M. Bradley, Cambridge 2012.
- Caldwell L. E., *The Female Transition to Adulthood in the Early Roman Empire*, Michigan 2004.

- Cerny J., *Connsanguineos Marriages in Pharaonic Egypt*, "Journal of Egypt Archeology" 1954, nr 40.
- Chouraqui A., *Życie codzienne ludzi Biblii*, tłum. L. Kossobudzki, Warszawa 1995.
- Cook S. A., *The Laws of Moses and the Code of Hammurabi*, London 1903.
- d'Almeras H., *Małżeństwo u różnych narodów*, tłum. M. Rodysowa, Warszawa 1904.
- De Vaux R., *Ancient Israel. Its Life and Instructions*, trans. J. McHugh, London 1961.
- De Vaux R., *Les institutions de l'Ancien Testament*, t. 1, *Le nomadisme et ses survivances. Institutions familiales. Institutions civiles*, Paris 1958.
- Driver G. R., Miles J. C., *The Babylonian Laws. Edited with Translation and Commentary*, t. 1, Oxford 1952, t. 2, Oxford 1955.
- Dyjakowska M., *Rodzina rzymska w poezji Horacego*, [w:] *Wokół problematyki małżeństwa w prawie rzymskim. Henrico Insadowski (1888-1946) in memoriam*, red. A. Dębiński, M. Wójcik, Lublin 2007.
- Edmondson J. C., *Granite Funerary Stelae from Augusta Emerita*, Madrid 2006.
- Eming J., Jarzebowski C., Ulbrich C., *Historische Inzestdiskurse*, Königstein 2003.
- Ezazi G., *Ethikräte in der Politik: Genese, Selbstverständnis und Arbeitsweise des Deutschen Ethikrates*, Wiesbaden 2016.
- Fayer C., *La familia romana. Aspetti giuridici ed antiquari*, t. 2, *Sponsalia, matrimonio, dote*, t. 3, *Concubinatio, divorzio, adulterio*, Roma 2005.
- Filar M., *Przestępstwa seksualne w polskim prawie karnym*, Toruń 1985.
- Flaceliere R., *Życie codzienne w Grecji za czasów Peryklesa*, tłum. Z. Bobowicz, J. Targalski, Warszawa 1985.
- Guarino A., *Studi sull' incestum*, „Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte” 1943, nr 63.
- Héritier-Augé F., *L'inceste dans les textes de la Grèce classique et post-classique*, „Mètis. Anthropologie des mondes grecs anciens” 1994, nr 9-10.
- His R., *Geschichte des deutschen Strafrechts bis zur Karolina*, München – Berlin 1928.
- Insadowski H., *Prawo rzymskie u Horacego*, [w:] *Wokół problematyki małżeństwa w prawie rzymskim. Henrico Insadowski (1888-1946) in memoriam*, red. A. Dębiński, M. Wójcik, Lublin 2007.
- Insadowski H., *Rzymskie prawo małżeńskie a chrześcijaństwo*, [w:] H. Insadowski, *Opera selecta*, red. J. Misztal-Konecka, Lublin 2014.
- Jasnow R., *Egypt. Middle Kingdom and Second Intermediate Period*, [w:] *A History of Ancient Near Eastern Law*, red. R. Westbrook, t. 1, Leiden – Boston 2003.
- Kaczmarczyk A., *Prawo spadkowe kobiet według Kodeksu z Gortyny*, [w:] *Pozycja prawna kobiet w dziejach*, red. S. Rogowski, Kolonia 2010.
- Kodeks Hammurabiego*, tłum. M. Stępień, edycja komputerowa, www.zrodla.hitoryczne.prv.pl (15.05.2016).
- Kołodko P., *Chłosta jako dodatkowy środek karny zaostrzający dolegliwość kary właściwej*, [w:] *Salus rei publicae suprema lex: ochrona interesów państwa w prawie karnym*

- Starożytnej Grecji i Rzymu*, red. A. Dębiński, H. Kowalski, M. Kuryłowicz, Lublin 2007.
- Kołodko P., *Prawne aspekty ograniczenia chłosty w prawie rzymskim*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2006, nr 4.
- Koper S., *Miłość, seks i polityka w starożytnych Grecji i Rzymie*, Warszawa 1998.
- Krajewski R., *Prawa i obowiązki seksualne małżonków: Studium prawne nad normą i patologią zachowań*, Warszawa 2009.
- Krasowski K., Lesiński B., Sikorska-Dzięgielewska K., Walachowicz J., *Powszechna historia państwa i prawa*, Poznań 1993.
- Kruszyński P., *Zasada domniemania niewinności w polskim procesie karnym*, Warszawa 1983.
- Krzemińska A., *Miłość w starożytnym Egipcie*, Warszawa 2004.
- Kuleczka G., *Prawo rzymskie epoki pryncypatu wobec dzieci pozamałżeńskich*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1969.
- Kulik M., *Przedawnienie karalności i przedawnienie wykonania kary w polskim prawie karnym*, Warszawa 2014.
- Kupiszewski H., *Das Verlöbniß im altrömischen Recht*, „Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte” 1960, nr 77.
- Kupiszewski H., *Osservazioni sui rapporti patrimoniali fra i fidanzati nel diritto romano classico: „dos” e „donatio”*, „Rivista Internazionale di Diritto Romano e Antico” 1978, nr 29.
- Kupiszewski H., *Stosunki majątkowe między narzeczonymi w prawie rzymskim klasycznym (dos i donatio)*, „Prawo Kanoniczne” 1977, nr 20.3-4.
- Kuryłowicz M., *Prawo i obyczaje w starożytnym Rzymie*, Lublin 1994.
- Kuryłowicz M., *Wokół istoty małżeństwa rzymskiego*, [w:] *‘Finis legis Christus’. Księga pamiątkowa dedykowana Księdzu Profesorowi Wojciechowi Góralskiemu z okazji siedemdziesiątej rocznicy urodzin*, red. J. Wroceński, J. Krajczyński, t. 2, Warszawa 2009.
- Leipold K., Tsambikakis M., Zöller M. A., *AnwaltKommentar StGB – Mitgliederausgabe AG Strafrecht*, München 2014.
- Levick B., *Women and Law*, [w:] *A Companion to Women in the Ancient World*, red. S. L. James, S. Dillon, Chichester 2012.
- Lorsch-Wildfang R., *Rome’s Vestal Virgins*, London 2006.
- Luig K., *Thomasius als Praktiker auf dem Gebiete des Privatrechts*, [w:] *Christian Thomasius (1655-1728). Neue Forschungen im Kontext der Frühaufklärung*, red. F. Vollhardt, Tübingen 1997.
- MacDowell D. M., *Athenian Homicide Law. In the Age of the Orators*, Manchester 1999.
- MacDowell D. M., *The Law in Classical Athens*, Ithaca 1986.
- Maciejewski T., *Historia powszechna ustroju i prawa*, Warszawa 2004.

- Masi Doria C., *'Ancilla efficitur'... 'In eo statu manebit' le conseguenze del sc. claudianum per le donne di status libertino*, [w:] *'Mulier'. Algunas Historias e Instituciones de Derecho Romano*, red. R. Rodríguez López, M. J. Bravo Bosch, Madrid 2013.
- McGinn T. A. J., *Prostitution, Sexuality, and the Law in Ancient Rome*, Oxford 1998.
- Meier Tetlow E., *Women, Crime and Punishment in Ancient Law and Society*, t. 1, *The Ancient Near East*, Londyn 2004.
- Mette-Dittmann A., *Die Ehegesetze des Augustus. Eine Untersuchung im Rahmen der der Gesellschaftspolitik des Princeps*, Stuttgart 1991.
- Mikołajczyk M., *O niektórych przestępstwach obyczajowych w prawie miejskim w Polsce XVI-XVIII wieku*, „Problemy Prawa Karnego” 1994, nr 20.
- Misztal-Konecka J., *Bigamia w prawie rzymskim*, Lublin 2011.
- Misztal-Konecka J., *'Incestum' w prawie rzymskim*, Lublin 2007.
- Misztal-Konecka J., *Zakaz kazirodztwa w prawie rzymskim i prawodawstwie kościelnym (III-VI w.)*, „Zeszyty Prawnicze” 2011, nr 11.1.
- Modrzejewski J., *Die Geschwisterehe in der hellenistischen Praxis und nach römischem Recht*, „Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte” 1964, nr 81.
- Modrzejewski J., *Małżeństwo między bratem a siostrą w grecko-rzymskim Egipcie*, „Meander” 1955, nr 10.9-10.
- Modrzejewski J., *Żydzi nad Nilem. Od Ramzesa II do Hadriana*, Kraków 2000.
- Modzelewski K., *Barbarzyńska Europa*, Warszawa 2004.
- Moreau F., *Incestus et prohibita nuptiae: conception romaine de l'inceste et histoire des prohibitions matrimoniales pour cause de parenté dans la Rome antique*, Paris 2002.
- Mossakowski W., *'Iudicium domesticum w okresie republiki rzymskiej'* [w:] *Rodzina w społeczeństwach antycznych i wczesnym chrześcijaństwie*, Bydgoszcz 1995.
- Müller D. H., *Die Gesetze Hammurabis und ihr Verhältnis zur Mosaischen Gesetzgebung sowie zu den XII Tafeln*, Wien 1903.
- Myśliwiec K., *Eros nad Nilem*, Warszawa 1998.
- Niczyporuk P., *Kompetencje pater familias względem dzieci w ustawach królewskich (leges regiae) w starożytnym Rzymie*, [w:] *Mężczyzna, Etyka, Ekonomia*, Białystok 2011.
- Niczyporuk P., *Żaloba i powtórne małżeństwo wdowy w prawie rzymskim*, Białystok 2002.
- Palmen F., *Der Inzest – Eine strafrechtlich-kriminologische Untersuchung*, Köln 1968.
- Parker H. N., *Why Were the Vestals Virgins?*, [w:] *Virginity Revisited. Configurations of the Unpossessed Body*, red. B. Mac Lachlan, J. Fletcher, Toronto 2007.
- Polek K., *Frankowie a ziemię nad środkowym Dunajem: przemiany polityczne i etniczne w okresie merowińskim i wczesnokarolińskim (do początku IX w.)*, Kraków 2007.
- Powirska M., *Kazirodztwo w polskim prawie karnym*, „Kortowski Przegląd Prawniczy” 2015, nr 2.
- Rein W., *Das Criminalrecht der Römer von Romulus bis auf Justinian. Ein Hülfsbuch zur Erklärung der Classiker*, Leipzig 1844.

- Richardson J. S., *Augustan Rome 44 BC to AD 14. The Restoration of the Republic and the Establishment of the Empire*, Edinburg 2012.
- Romano A., *'Matrimonium Iustum'*, Napoli 1996.
- Rooke D. W., *A Question of Sex?: Gender and Difference in the Hebrew Bible and Beyond*, Sheffield 2007.
- Sanna M. V., *Matrimonio e altre situazioni matrimoniali nel diritto romano classico. 'Matrimonium iustum-matrimonium iniustum'*, Napoli 2012.
- Schramm E., *Ehe und Familie im Strafrecht: eine strafrechtsdogmatische Untersuchung*, Tübingen 2011.
- Sójka-Zielińska K., *Historia prawa*, Warszawa 2015.
- Stolarek D., *'Adultera' w świetle 'lex Iulia de adulteriis coercendis'*, Lublin 2012.
- Szwejkowska M., Sitek B., *Karnoprawny zakaz stosunków kazirodczych*, „*Studia Prawnoustrojowe*” 2014, nr 23.
- Tamer D., *Augustus Çağında Cinsel Suçlar ve Lex Iulia de adulteriis coercendis*, Istanbul 2007.
- Taubenschlag R., *Rzymskie prawo prywatne na tle praw antycznych*, Warszawa 1955.
- Thierfelder H., *Die Geschwisterchen im hellenistisch-römischen Ägypten*, Münster 1960.
- Tittmann K., *Handbuch der Strafrechtswissenschaft und der deutschen Strafgesetzkunde*, Halle 1824.
- Versteeg R., *Law in the Ancient World*, Durham 2002.
- Volterra E., *'Senatus consulta'*, „*Novissimo Digesto Italiano*” 1969, nr 16.
- Warylewski J., *Zakaz kazirodztwa w kodeksie karnym oraz w ujęciu porównawczym*, „*Przegląd Sądowy*” 2001, nr 5.
- Watson A., *The Law of Persons in the Later Roman Republic*, Oxford 1967.
- Weyrauch V., *Zulässigkeitsfragen und abstammungsrechtliche Folgeprobleme bei künstlicher Fortpflanzung im deutschen und US-amerikanischen Recht*, Berlin 2003.
- Wilgaux J., *Entre inceste et échange Réflexions sur le modèle matrimonial athénien*, „*L'homme*” 2000, nr 154-155.
- Wittmann W., *Die Blutschande – Eine rechtsgeschichtliche, rechtsvergleichende und kriminologische Untersuchung, unter Berücksichtigung der Nachkriegskriminalität in der Rheinpfalz*, Mainz 1953.
- Wright D. P., *Inventing God's Law: How the Covenant Code of the Bible Used and Revised the Laws of Hammurabi*, Oxford 2009.
- Zabłocka M., *Przemiany prawa osobowego i rodzinnego w ustawodawstwie dynastii julijsko-klaudyjskiej*, Warszawa 1987.